

De constructie van het verleden

*Een inleiding in de theorie
van de geschiedenis*

Chris Lorenz

Negende druk

Boom
Amsterdam

© Chris Lorenz, Amsterdam 1987, 1990, 1994, 1998, 2002, 2004, 2006, 2008

Niets in deze uitgave mag worden
verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door
middel van druk, fotokopie, microfilm
of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever;
*no part of this book may be reproduced
in any way whatsoever without
the written permission of the publisher*

Verzorging omslag
Leendert Stofbergen, Amsterdam

Illustratie omslag: Fernand Léger, Kaartspelende soldaten (1917)
Collectie Kröller-Müller Museum, Otterlo

ISBN 978 90 5352 486 2
NUR 680,738
www.uitgeverijboom.nl

INHOUD

VOORWOORD	9
I INLEIDING: WAT IS THEORIE VAN DE GESCHIEDENIS?	13
II FEIT EN INTERPRETATIE	25
1. Wat is een feit?	25
2. Feit en waarneming	29
3. Het einde van Lodewijk XVI	32
4. Feit, interpretatie en ‘wetenschappelijk realisme’	37
III FEIT, INTERPRETATIE EN WAARHEID	38
1. Galilei tegen de rest van de wereld	38
2. Feiten en taal: objectiviteit en waarheid	40
3. Feiten, taal en betekenis	42
4. Betekenis en waarheid	46
5. Wat is waarheid?	47
6. Problemen bij de bepaling van waarheid	52
7. Rauschings gesprekken met Hitler en de dagboeken van Kurt Riezler	54
8. Voorlopige conclusie	58
IV DE POSITIVISTISCHE VISIE OP DE HISTORISCHE VERKLARING (1)	61
1. Het algemeen wetmatige verklaringsmodel: verklaren als het aangeven van algemene oorzaken	61
2. De tragedie van de flessen Spa en de verdwijning van het Nederlandse zilvergeld	63
3. Algemene kenmerken van de wetmatige verklaring	67
V DE POSITIVISTISCHE VISIE OP DE HISTORISCHE VERKLARING (2): HET PROBABILISTISCHE VERKLARINGSMODEL	69
1. Het probabilistische verklaringsmodel: verklaren als het aangeven van waarschijnlijke oorzaken	69
2. De stijging van de huizenprijs en het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog	71
3. De kritiek op het positivistische verklaringsmodel	73

VI	DE HERMENEUTISCHE VISIE OP DE HISTORISCHE VERKLARING (1)	77
1.	Verklaren als het uitleggen van betekenis	77
2.	Droysen en Huizinga over de werkwijze van de historicus	79
VII	DE HERMENEUTISCHE VISIE OP DE HISTORISCHE VERKLARING (2): HET INTENTIONELE VERKLARINGSMODEL	83
1.	Het intentionele verklaringsmodel: het verklaren van handelingen door het aangeven van intenties	83
2.	Duitslands rol bij het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog	85
3.	Problemen bij de intentionele verklaring (1): het probleem van de rechtvaardiging	87
4.	Het teleologische verklaringsmodel: het verklaren van handelingen vanuit het beoogde doel	90
5.	Problemen bij de intentionele verklaring (2): het probleem van de aantoonbaarheid van intenties	91
6.	Problemen bij de intentionele verklaring (3): het probleem van de 'overdeterminatie'	94
7.	Problemen bij de intentionele verklaring (4): het probleem van de onbedoelde gevolgen	100
VIII	DE HERMENEUTISCHE VISIE OP DE HISTORISCHE VERKLARING (3): HET VERHALENDE VERKLARINGSMODEL – VERKLAREN ALS HET VERTELLEN VAN EEN VERHAAL	103
1.	Droysen over het verhaal in de geschiedenis	104
2.	Huizinga over het verhaal in de geschiedenis	106
3.	Ankersmit over het verhaal in de geschiedenis	107
4.	Popper en Ankersmit	110
5.	H.-G. Gadamers historisering van de hermeneutiek	115
6.	Modernisme, postmodernisme en het vertoog van Michel Foucault	119
7.	Hermeneutiek en postmodernisme: het tekstualisme van Jacques Derrida	124
8.	Geschiedenis en postmodernisme: het tekstualisme van Hayden White	128
9.	Problemen met het tekstualisme in de geschiedenis	132
IX	OORZAKELIJKE VERKLARINGEN IN DE GESCHIEDENIS (1)	137
1.	Noodzakelijke en voldoende voorwaarden	137
2.	De tragedie in het stadion	138
3.	Kenmerken en problemen van de oorzakelijke verklaring (1)	139
4.	De oorzaken van de Eerste en Tweede Wereldoorlog	143
5.	Kenmerken en problemen van de oorzakelijke verklaring (2)	144
X	OORZAKELIJKE VERKLARINGEN IN DE GESCHIEDENIS (2)	149
1.	Regelmatigheid en oorzakelijkheid	149
2.	Singuliere oorzakelijke oordelen en wetmatigheid	152
3.	De belangstelling van de historicus voor 'het bijzondere' (1)	154

4.	De oorzakelijke betekenis van de slag bij Marathon	155
5.	De belangstelling van de historicus voor 'het bijzondere' (2): het 'abnormalistische' verklaringsmodel	156
6.	De oorzaken van het bijzondere karakter van de Duitse politiek 1870-1945	158
XI	OOZAKELIJKE VERKLARINGEN IN DE GESCHIEDENIS (3): HET VERGELIJKENDE VERKLARINGSMODEL	163
1.	Positivisme, hermeneutiek en de 'derde weg' van de vergelijkende verklaring	163
2.	De vergelijkende oorzakelijke verklaring	164
3.	De oorzaken van het politieke conservatisme van de boeren in West-Frankrijk	167
4.	De methode van overeenkomst en de methode van verschil	177
5.	De oorzaken van democratie en dictatuur	183
6.	Bezwaren tegen de methode van overeenkomst en verschil	187
7.	Het probleem van de concurrerende oorzakelijke verklaringen	191
8.	Het probleem van de continuïteit	193
XII	PERSONEN EN STRUCTUREN IN DE HISTORISCHE VERKLARING: INDIVIDUALISME EN HOLISME	198
1.	De vraag naar de realiteit van structuren: ontologisch individualisme versus ontologisch holisme	198
2.	Methodologisch individualisme en methodologisch collectivisme	204
3.	Argumenten pro en contra het individualisme en het collectivisme	207
4.	Structuren en personen en het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog	209
5.	Structuren, personen en de vergelijkende benadering	213
6.	Structuur, persoon en verklaring	214
7.	Traditionele bezwaren tegen 'structurele' verklaringen van individueel gedrag	216
XIII	GESCHIEDENIS EN DE SOCIALE WETENSCHAPPEN	221
1.	Pluriforme wetenschapsbeoefening	221
2.	Pogingen om de sociale wetenschappen te definiëren: materieel object en kenobject, generaliserende en individualiserende benadering	223
3.	De grensvervaging tussen de verschillende systematische sociale wetenschappen	226
4.	Pogingen om de geschiedenis te definiëren	227
5.	De invloed van de sociale wetenschappen op de geschiedenis	230
6.	Het structurele perspectief als gemeenschappelijk uitgangspunt van de sociale wetenschappen	233
7.	Het theoretische karakter van de sociale wetenschappen: theorieën, classificaties, typen en modellen	233
8.	Verklaren met behulp van theorieën: de industrialisering van Nederland	238
9.	Het specifieke karakter van socio-historische theorieën	240

10.	De functies van theorieën in de geschiedschrijving	244
11.	Bezwaren tegen het gebruik van expliciete theorieën in de geschiedenis	246
12.	Het probleem van het anachronisme en het ontstaan van het historisch besef	247
XIV	OBJECTIVITEIT, SUBJECTIVITEIT EN DE ROL VAN WAARDEN	250
1.	Objectiviteit en het probleem van de waarden	256
2.	Geschiedschrijving in de ban van goed en fout?	261
3.	'Geschiedvorsing' en selectie	265
4.	'Geschiedschrijving' en selectie	268
5.	Geschiedenis en identiteit	273
6.	Geschiedenis en maatschappijkritiek	284
7.	Historische en praktische identiteit	291
	NOTEN	305
	LITERATUUR	363
	REGISTER	392
	OVER DE AUTEUR	400

VOORWOORD

Dit boek is bedoeld om historici en andere historisch geïnteresseerden kennis te laten maken met een aantal belangrijke wetenschapsfilosofische problemen waarmee de geschiedwetenschap wordt geconfronteerd. Omdat boeken van dit type een brug willen slaan tussen twee disciplines die op het eerste gezicht niet veel gemeen hebben, komen zij vaak tussen wal en schip terecht: historici herkennen doorgaans niet zo gemakkelijk wat zij met de problemen van wetenschapsfilosofen te maken hebben en wetenschapsfilosofen zijn niet altijd even goed met de problemen van de historicus vertrouwd. Het resultaat is dat de meeste wetenschapsfilosofische boeken vanuit het standpunt van de historicus hoog overvliegen en dat hier zelden een 'zachte' landing op volgt.

In dit boek is geprobeerd problemen van deze aard te vermijden via de weg van de geschiedschrijving ofwel de historiografie. De meeste filosofische problemen die in het boek een rol spelen, worden aan de orde gesteld en verduidelijkt door middel van de verschillende manieren waarop historici geschiedenis schrijven en de controversen die daarover zijn ontstaan. Langs deze weg kan aanschouwelijk worden hoe 'theoretisch' de geschiedschrijving eigenlijk is en kan het probleem vermeden worden dat de wetenschapsfilosoof vele vragen beantwoordt die geen historicus zich ooit heeft gesteld.

Omdat doorgaans pas in controversen naar voren komt dat historici zich kennis-theoretisch gesproken niet op een betonnen vloer maar in een moeras bevinden, is de geschiedtheoreticus dol op ruzies tussen historici. Daarom kan hij niet overal even goed uit de voeten. In Nederland bij voorbeeld wordt door historici onderling zo weinig ruzie gemaakt, dat hij snel over de grens wordt gedreven. Gelukkig zijn de Duitse historici het bijna permanent met elkaar oneens en dat is dan ook de reden dat wij in dit boek veel voorbeelden aan de recente Duitse geschiedenis zullen ontleen. Een bijkomstig voordeel hiervan is dat velen wel enigszins met deze geschiedenis vertrouwd zijn, omdat de Duitse geschiedenis van deze eeuw in een niet onbelangrijke mate tegelijkertijd Europese en zelfs wereldgeschiedenis is. De problemen die zo aan de orde komen zijn niet 'typisch Duits': het is alleen zo dat zij door het tumultueuze karakter van de contemporaine Duitse geschiedenis in de Duitse geschiedwetenschap het duidelijkst aan de oppervlakte zijn gekomen.

De selectie van problemen en het perspectief van waaruit deze behandeld worden is natuurlijk persoonsgebonden; dat is bij alle andere boeken – inclusief zogenaamde 'objectieve' overzichtswerken – ook het geval. Men kan zich hierover alleen een oordeel vormen door dit boek met andere soortgelijke boeken te vergelijken, en dat is dan ook het enige advies dat ik de lezer kan geven.

Bij het schrijven van dit boek hebben velen mij geholpen met hun commentaren op eerdere versies van de tekst of gedeelten ervan. Met name de volgende personen wil ik bedanken: prof. dr. Th. de Boer; prof. dr. V.M. Bader; dr. A.A. van den Braembussche;

prof. dr. J.C. Hess; drs. J.M.A. Jonker; dr. H. Kunneman; drs. P.C. van Royen, en dr. E.E.G. Vermeulen. Bijzonder veel dank ben ik dr. F.R. Ankersmit, en mijn Leidse collega drs. P.H.H. Vries verschuldigd. Zonder hun op- en aanmerkingen zou het boek aanzienlijk meer stomiteiten en ondoordachte formuleringen bevat hebben dan nu het geval is. M. Polman ben ik erkentelijk voor de wijze waarop hij geholpen heeft mijn gebruik van de Nederlandse taal te corrigeren. Bovendien was hij zo vriendelijk om met zijn vertalersoog de citaten te controleren. De citaten in de tekst zijn vertaald omdat de beheersing van de drie moderne talen een middelbaar schooltype veronderstelt dat reeds jaren geleden is afgebroken. De citaten in de noten daarentegen zijn onvertaald om het contact tussen de lezer en de bronnen niet volledig te ontwrichten. De toegankelijkheid van de tekst heeft dus een hogere prioriteit gekregen dan de consistentie.

Ten slotte wil ik M. Willems bedanken voor de type-assistentie, J. Orton voor de repro-assistentie en J. Prast voor de hulp bij het samenstellen van het register.

VOORWOORD BIJ DE GEWIJZIGDE, UITGEBREIDE VIJFDE DRUK

Als auteur kun je je eigen boeken in principe op twee manieren benaderen: als geesteskinderen waar je direct na de geboorte afstand van doet, en als geesteskinderen die je aan de hand blijft houden en waar nodig probeert te corrigeren. Ik heb bij *De constructie van het verleden* de laatste benadering gevolgd, vanwege de aanhoudende belangstelling die er sinds het verschijnen in 1987 voor is blijven bestaan. Daarom heb ik – op basis van de in 1997 verschenen Duitse editie – nogmaals de moed opgevat om de tekst volledig door te nemen en te herschrijven. In vergelijking met de editie van 1994 heeft dat in de hoofdstukken VIII, XII, XIII en XIV tot de meest serieuze veranderingen geleid. Tegelijkertijd is de literatuurlijst met de recentere literatuur aangevuld en is een aantal illustraties vervangen door illustraties die beter bij de actualiteit van dit moment aansluiten, om het geheugen niet onnodig te belasten.

De lijst van personen, die in de loop der jaren in uiteenlopende hoedanigheden een steentje aan dit boek hebben bijgedragen is inmiddels behoorlijk lang geworden. Naast de bovengenoemde personen moeten nu ook dr. E. Jonker (UU); dr. H. Jansen (KUN); dr. M. Kuiper (VU); dr. T. Blom (RL); drs. H. van Wetering (VU) en dr. R. Binner, vermeld worden. Bijzondere erkentelijkheid ben ik bij deze editie verschuldigd aan dr. T. Nijhuis (RL) en prof.dr. F.R. Ankersmit (RUG), met wie ik in de loop de tijd menige, voor mij verhelderende discussie voerde.

Verder wil ik mijn Duitse collega's prof.dr. Jörn Rüsen (Bielefeld/Essen), prof.dr. Otto Dann (Keulen) en prof.dr. Jürgen Kocka (FU Berlijn) bedanken voor hun veelsoortige stimulans en voor de geboden gastvrijheid in 1996-1997, toen de tekst van de Duitse editie tot stand kwam. De Alexander von Humboldtstiftung dank ik vanwege haar financiële ondersteuning van mijn verblijf in Duitsland.

VOORWOORD BIJ DE ZESDE, ZEVENDE EN ACHTSTE DRUK

In deze drukken zijn een paar correcties aangebracht, die de zesde gewijzigde (2002) en de zevende (2004) druk ontsierden. Verder is de tekst ongewijzigd.

‘Der Interessendruck der Wirtschaft und der Gesellschaft lastet auf der Wissenschaft. In den Geisteswissenschaften aber greift dieser Druck so zu sagen von innen an. Sie sind selber in der Gefahr, das für wahr zu halten, was den Interessen dieser Mächte entspricht. Weil ihrer Arbeit ein Moment der Ungewissheit anhaftet, ist ihnen die Zustimmung anderer von besonderer Gewicht.’

H.-G. GADAMER, ‘Wahrheit in den Geisteswissenschaften’, in: *Kleine Schriften* 1, Tübingen 1967, p. 43.

‘Unanimity of opinion may be fitting for a church, for the frightened or greedy victims of some (ancient, or modern) myth, or for the weak and willing followers of some tyrant. Variety of opinion is necessary for objective knowledge. And a method that encourages variety is the only method that is compatible with a humanitarian outlook (To the extent to which the consistency condition delimits variety, it contains a theological element which lies, of course, in the worship of “facts” so characteristic of nearly all empiricism).’

P.K. FEYERABEND, *Against method*, Londen 1975, p. 46.

‘Prejudices are found by contrast, not by analysis.’

P.K. FEYERABEND, *Against method*, Londen 1975, p. 31.

I INLEIDING: WAT IS THEORIE VAN DE GESCHIEDENIS?

Theorie van de geschiedenis is een wat merkwaardig vak. Hoewel het reeds geruime tijd in het curriculum van veel geschiedenisopleidingen is opgenomen, zijn er nogal wat historici die bekennen niets van ‘theorie’ af te weten en dat graag zo te willen houden. Nu is gebrek aan kennis ten aanzien van een bepaald specialisme van de geschiedenis natuurlijk niet zo vreemd – de tijd van een mens is immers beperkt – maar gebrek aan belangstelling bij een historicus is dat wel. De historicus is van huis uit naar alles nieuwsgierig voor zover het de bestudering van het verleden betreft, dus is het opmerkelijk als een bepaald specialisme daar bij voorbaat van wordt uitgezonderd.

De achtergrond van dit gebrek aan belangstelling vinden we als we de bezwaren gaan onderzoeken die historici nogal eens tegen de theorie van de geschiedenis inbrengen. Het gaat hierbij meestal om drie samenhangende beschuldigingen: (a) de theorie van de geschiedenis is onpraktisch, dat wil zeggen: onnodig voor de historicus als onderzoeker; (b) de theorie van de geschiedenis is slecht geïnformeerd, dat wil zeggen: niet op de hoogte van de praktijk van het historisch onderzoek en de praktijk van de geschiedschrijving, en (c) de theorie van de geschiedenis is irrelevant en abstract (‘gezwam in de ruimte’). Teneinde deze bezwaren op hun houdbaarheid te onderzoeken zullen we in het volgende allereerst de vraag moeten stellen wat de theorie van de geschiedenis betekent en in wat voor soort problemen geschiedtheoretici zijn geïnteresseerd.

Een eerste antwoord op deze klemmende vraag luidt: theorie van de geschiedenis is theorie van de geschiedwetenschap. Dit antwoord is niet het intrappen van een open deur, om twee redenen. Ten eerste heeft het woord geschiedenis een dubbele betekenis. Geschiedenis betekent immers zowel ‘datgene wat geschied ofwel gebeurd is’ (Latijn: *res gestae*) als ‘het onderzoek naar datgene wat gebeurd is’ (Latijn: *historia rerum gestarum*). Het woord geschiedenis verwijst dus tegelijkertijd naar een gebeuren en naar de weergave van dat gebeuren. De theorie van de geschiedenis nu houdt zich bezig met een analyse van de wijze waarop historici het verleden onderzoeken en weergeven in boeken, artikelen etc. Dat betekent dus dat in de theorie van de geschiedenis niet het verleden *zelf* wordt onderzocht, maar alleen de manieren waarop dit verleden door historici *gereconstrueerd* wordt. Een vergelijking met een voetbalwedstrijd kan dit verduidelijken: de theorie van de geschiedenis maakt geen analyses van de voetbalwedstrijd zelf, maar alleen van de verslaggeving van de voetbalwedstrijd. De verhouding tussen de gewone historicus en de theoreticus is dus vergelijkbaar met die tussen de sportjournalist en degene die de sportverslagen van drie kranten naast elkaar legt en op overeenkomsten en verschillen analyseert. De historicus en de journalist onderzoeken het gebeuren zelf, de theoreticus onderzoekt de verslaggevingskant, de

wijzen waarop het gebeuren is weergegeven. Het eerste bezwaar tegen de theorie van de geschiedenis – dat deze voor de historicus als onderzoeker onnodig is – berust dus op het misverstand dat de historicus en geschiedtheoreticus hetzelfde object van onderzoek zouden hebben (nl. het verleden ‘zelf’).

De tweede reden bestaat daarin dat de wetenschappelijkheid van de geschiedbeoefening niet vanzelfsprekend is. Tegen deze vooronderstelling werden en worden, zoals nog zal blijken, steeds weer verschillende argumenten naar voren gebracht. Zo wordt bijvoorbeeld de verwantschap tussen de geschiedbeoefening en de literatuur of retorica vaak als argument tegen de wetenschappelijkheid van de geschiedbeoefening aangevoerd. Omdat het wetenschappelijke karakter van de geschiedenis omstreden is, zullen de argumenten pro en contra nader geanalyseerd moeten worden. Voorlopig zullen we er echter – in overeenstemming met de intuïtie van de meeste historici – van uitgaan dat de geschiedbeoefening een wetenschappelijk karakter heeft, zonder de ogen voor de mogelijke onjuistheid van deze veronderstelling te sluiten.

Na deze eerste begripsbepaling is het nodig na te gaan op welke wijze de theorie van de geschiedenis de geschiedwetenschap onderzoekt en analyseert. Wat is haar benaderingswijze ofwel haar invalshoek? Welnu, in de theorie van de geschiedenis wordt de geschiedwetenschap onderzocht vanuit de invalshoek van de *wetenschapsfilosofie*. De wetenschapsfilosofie is die tak van filosofie waarin men probeert de vooronderstellingen en de kenmerken van wetenschappelijke kennis te analyseren en na te gaan waarop wetenschappelijke kennis is gebaseerd. Wetenschapsfilosofen onderzoeken, met andere woorden, de *vooronderstellingen*, de *structuur* en de *basis* van de wetenschap. Dit doen zij door bij voorbeeld theorieën van grote wetenschappers als Newton en Einstein uiteen te rafelen om hun gemeenschappelijke kenmerken op te sporen, en te kijken waarop deze theorieën zijn gebaseerd. Of door boeken van historici als Ranke en Weber te analyseren om te onderzoeken welke vooronderstellingen zij maken en wat hun werk karakteriseert. Door de kenmerken van ‘topwetenschap’ in kaart te brengen proberen zij tegelijkertijd formele maatstaven te ontwikkelen (voor bij voorbeeld verklaringen en hun relatieve kwaliteit) met behulp waarvan zij het werk van mindere goden kunnen beoordelen.

De vraag van de wetenschapsfilosofie is, met andere woorden, op welke vooronderstellingen de wetenschap stoelt en de vraag waarop de *bijzondere status* van wetenschappelijke kennis is gebaseerd. De vraag naar de kennistheoretische en logische *fundering* ofwel *rechtvaardiging* van deze kennis is dan ook haar hamvraag. Daarbij worden door de wetenschapsfilosofie zelf ook twee belangrijke vooronderstellingen gemaakt. Ten eerste *dat* wetenschappelijke kennis *gerechtvaardigd* kan worden in termen van *feitelijke en logische argumenten*. En ten tweede dat wetenschappelijke kennis niet op een *toevallige* maar op een *methodische* manier tot stand komt. De wetenschapsfilosofie vooronderstelt dus dat het argumenteren in de wetenschap aan bepaalde *regels* is gebonden, die doorgaans worden aangeduid worden als de *wetenschappelijke methode*. In deze twee betekenissen wordt wetenschappelijke kennis als bijzonder beschouwd en het is de traditionele wetenschapsfilosofie om de analyse van dit bijzondere kennisfundament en deze bijzondere regels te doen.

De veronderstellingen dat wetenschappelijke kennis een fundament heeft en dat zij een methodisch karakter bezit hangen overigens historisch gezien nauw samen, zoals we nog zullen zien. Het uit de Griekse oudheid stammende idee dat echte, wetenschappelijke kennis zekere kennis is speelde hierbij de sleutelrol.

De traditionele wetenschapsfilosofie houdt zich niet bezig met de vraag welke manier wetenschappelijke kennis precies tot stand komt ('ontdekkingscontext'), maar met vraag hoe wetenschappelijke kennis gerechtvaardigd kan worden ('rechtvaardigingscontext'). (Uit: Sidney Harris, *What's so fun about science?*)

De methode die de wetenschapsfilosoof probeert op te sporen is niet noodzakelijkerwijs het regelsysteem dat de wetenschapsbeoefenaren *zelf* in de praktijk toepassen, of het fundament waarop zij zich beroepen. De *klassieke* wetenschapsfilosofie analyseert alleen hoe wetenschappelijke kennis in kant en klare vorm in elkaar zit en niet hoe zij in de praktijk tot stand komt. Het gaat haar dus niet om een analyse van de *genese* van kennis – de zogenaamde *ontdekkingscontext* – maar alleen om een analyse van de *geldigheid* (= fundeerbaarheid) van kennis – de zogenaamde *rechtvaardigingscontext*. Omdat de traditionele wetenschapsfilosofie vooronderstelt dat onze kennis gefundeerd is op wat onze zintuigen en ons verstand ons leren, is in deze rechtvaardigingscontext alleen ruimte voor empirische en logische argumenten. De traditionele wetenschapsfilosofie wordt daarom ook als *rationele reconstructie* van de wetenschap aangeduid: rationeel omdat ze veronderstelt dat de wetenschap aan één, niet tijd- en plaatsgebonden ratio (regelsysteem, methode of logica) gehoorzaamt, reconstructie omdat ze zich alleen met de achteraf-analyse van kennisprodukten bezig houdt.¹

De *moderne* – post-positivistische, post-empiristische en zelfs postmoderne – wetenschapsfilosofie, die vanaf de jaren zeventig is ontstaan, heeft zich ook wege buiten de 'rationele reconstructie' van de wetenschap gebaand, waardoor mengvormen tussen wetenschapsfilosofie, wetenschapsgeschiedenis en wetenschapssociologie zijn ontstaan. Vele moderne wetenschapsfilosofen worden namelijk met betrekking tot

de twee voornoemde vooronderstellingen van de klassieke wetenschapsfilosofie door fundamentele twijfels geplaagd.² Velen hebben twijfels over de vraag of er zinvol over wetenschap als eenheid gesproken kan worden en dus of het zinvol is te spreken over één formele wetenschappelijke rationaliteit of methode. Voor zover er van wetenschappelijke rationaliteit sprake is, zien zij die eerder als 'lokaal' – dat wil zeggen als disciplinegebonden – dan als 'globaal' – dat wil zeggen als discipline-overschrijdend. Anderen zijn zich zelfs af gaan vragen of wetenschap überhaupt als een argumentatieve, rationele activiteit kan worden geanalyseerd. In navolging van Nietzsche stellen zij de vraag of niet ook in de wetenschap alles om macht draait en de 'wil tot weten' dus eigenlijk een 'wil tot macht' verbergt. Als gevolg van dit soort veronderstellingen pleit een aantal van hen ervoor om de wetenschapsfilosofie maar door de wetenschapssociologie te vervangen die in de wetenschap geen rationaliteit vooronderstelt maar haar als variant van de algehele 'struggle for survival' onderzoekt.³ En nog weer andere wetenschapsfilosofen vragen zich af of wetenschapsbeoefening niet altijd ook een retorisch element bevat, omdat ook wetenschapsbeoefenaren zich voor de taak gesteld zien anderen van hun gelijk van hun verhaal te overtuigen. Zij pleiten er in dat verband voor om naast de 'rechtvaardigingscontext' van kennis ook de 'overtuigingscontext' te analyseren: in de wetenschapsfilosofie draait het volgens hen dus niet alleen om de *context of justification*, maar ook om de *context of persuasion*.

De moderne theorie van de geschiedenis betreft de wetenschapsfilosofische vraagstelling op het soort kennis dat historici produceren maar is door de diversiteit aan benaderingswijzen een stuk onoverzichtelijker geworden dan voor 1970.⁴ In dit boek wordt de klassieke wetenschapsfilosofische vraagstelling als *vertrekpunt* genomen, omdat de niet-klassieke posities in de theorie van de geschiedenis in eerste instantie als *reacties* op de klassieke traditie zijn te begrijpen. Dat betekent vanzelfsprekend niet, dat dit boek zich tot de traditionele vraagstellingen *beperkt*.

De filosofische of theoretische vraagstelling verklaart wel haar abstracte en ogenschijnlijk irrelevante karakter. *Johann Gustav Droysen* (1808-1884) omschreef al in 1857 haar taak als volgt: 'Ze [= theorie van de geschiedenis, Ch.L.] moet ons in staat stellen om ons bewust te worden van de doelen en middelen die we als historici altijd al instinctmatig nastreven en inzetten; ze moet de wetenschappelijke rechtvaardiging van onze studie bevatten en op de vragen antwoord geven die men tot nu toe weliswaar in de praktijk oploste, maar waarvan men het theoretische antwoord aan een willekeurige andere wetenschap overliet.'⁵ Wanneer historici de theorie van de geschiedenis voor de voeten werpen dat deze 'abstract en irrelevant' is (het derde bezwaar), blijken zij dus niet goed over de wetenschapsfilosofische doelstelling van dit specialisme geïnformeerd te zijn.

Soortgelijke opmerkingen moeten gemaakt worden over het bezwaar dat de geschiedtheoretici niet goed op de hoogte zijn van wat er 'in het veld' gaande is en welke problemen men daar zoal tegenkomt (het tweede bezwaar). Natuurlijk bestaan er theoretici die minder van de feitelijke geschiedbeoefening en haar problemen weten dan wenselijk is, zoals er ook nog steeds historici zijn die niet zo best over de theorie van hun vak zijn geïnformeerd. Dat is een probleem waarover in abstracto niet zoveel te zeggen valt, want elke tak van wetenschap kent nu eenmaal zijn sterke en zijn zwakke broeders. Waar het echter om gaat is dat het object en de doelstelling van de historicus en de geschiedtheoreticus verschillend zijn (zie boven) en dat men daarom niet

kan verwachten dat de geschiedtheoreticus praktische problemen voor de historicus oplost. De geschiedtheoretische problemen bevinden zich namelijk niet *naast* maar *achter* de praktische historische problemen.

Het objectiviteitsprobleem kan dit wellicht verduidelijken. De meeste historici maken aan dit thema niet veel woorden vuil, dus lijkt het typisch een probleem dat er door de theoretici aan de haren wordt bijgesleept. Bij nadere analyse blijkt echter dat dit probleem altijd impliciet in de geschiedwetenschap aanwezig is, al steekt het alleen de kop op wanneer historici het met elkaar oneens zijn. Een mini-controverse rond het werk van de Nederlandse historicus L. de Jong kan dit illustreren. Toen zijn eerste boek over de geschiedenis van Nederlands-Indië tijdens de Tweede Wereldoorlog uitkwam, betichtte de historicus P.W. Klein hem van een 'ongenuanceerde', 'bevooroordeelde' en 'partijdige' visie op de Japanse geschiedenis.⁶ Soortgelijke kritiek werd elders op zijn visie aangaande de rol van de Nederlandse koloniale gespuid.⁷ De praktische historicus is in zo'n geval direct geneigd te onderzoeken welke feiten De Jong dan wel verkeerd of eenzijdig heeft weergegeven, of welke belangrijke feiten hij ten onrechte niet heeft vermeld. De geschiedtheoreticus daarentegen onderzoekt wat historici hier eigenlijk met begrippen als partijdig en bevooroordeeld bedoelen en op welke vooronderstellingen dit woordgebruik berust. De Jongs critici lijken er immers impliciet van uit te gaan dat een onpartijdige en onbevooroordeelde geschiedschrijving mogelijk is, en de theoretisch interessante vraag is wat we ons hierbij moeten voorstellen en of deze vooronderstelling houdbaar is.

Historici blijken dus impliciet een idee van objectiviteit te veronderstellen en te hanteren, dat door hen zelden of nooit expliciet wordt geformuleerd omdat het zich 'achter' hun praktische problemen bevindt. De geschiedtheoreticus rekent het tot zijn taak dit objectiviteitsidee te expliciteren en te analyseren – waar des te meer reden voor bestaat omdat het idee van objectiviteit al vanaf het begin van de negentiende eeuw als de belangrijkste richtinggevende waarde van de wetenschappelijke geschiedbeoefening wordt beschouwd.⁸ Maar zo'n geschiedtheoretische analyse is iets anders dan het opstellen van een verzameling recepten over hoe men in de praktijk objectiviteit kan bereiken, net zoals de analyse van het idee van gezondheid (als vooronderstelling van de medische wetenschap) iets anders is dan een recept waarmee men in de praktijk gezondheid kan bereiken.

Nu de doelstelling van de theorie van de geschiedenis globaal is omschreven en de misverstanden hieromtrent uit de weg zijn geruimd, kunnen wij ons op de centrale geschiedtheoretische problemen richten. Deze vloeien in feite alle voort uit de fundamentele vraag van de theorie van de geschiedenis, de vraag op welke wijze verhelderd kan worden dat de kennis die historici produceren gefundeerd is ofwel op waarheid berust.

Dit probleem brengt ons allereerst bij de vraag wat *feiten* zijn en hoe deze zich tot onze *interpretaties* ervan verhouden (hst. II en III). Wij zijn immers gewend om, als iemand ons vraagt een bewering 'hard te maken' – ofwel: de waarheid van een uitspraak te bewijzen – naar de feiten te verwijzen waarop onze bewering is gefundeerd. In het ideale geval laat de ander zich direct door zo'n verwijzing naar de feiten overtuigen, maar natuurlijk is ook mogelijk dat ons verweten wordt dat wij de feiten verkeerd hebben geïnterpreteerd. Daarom zullen wij de begrippen feit en interpretatie moeten analyseren, en moeten onderzoeken in welke verhouding zij tot elkaar staan. Tegelij-

kertijd zullen we bij de vraag moeten stilstaan wat we met de term *waarheid* bedoelen, omdat de noties van feit en waarheid onderling nauw verbonden zijn (hst. III).

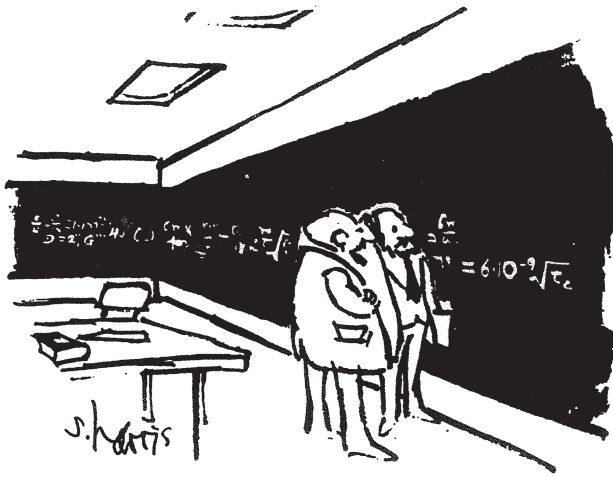
Hoewel het begrip feit een bijzonder belangrijke rol in de historische kennis speelt, leert een vluchtige blik op de geschiedwetenschap al dat de historische kennis méér dan alleen feiten bevat. De meeste historici verzamelen niet alleen feiten door middel van onderzoek, maar leggen in de geschiedschrijving ook *relaties* tussen de feiten. We spreken dan doorgaans over het *verklaren* of *interpreteren* van de feiten. Historici beschrijven bij voorbeeld niet alleen dat het Tweede Duitse Keizerrijk in 1918 ten onder is gegaan, maar proberen ook te verklaren hoe dat kwam. Zo ook beschrijven zij niet alleen dat Hendrik VIII zes echtgenotes versleet, maar zij trachten dit curieuze feit ook begrijpelijk te maken.

De vraag wat historici nu precies doen wanneer ze verklaringen geven, vormt het meest omstreden probleem van de theorie van de geschiedenis en zal ons derhalve het langst bezig houden (hst. iv t/m XII). In het geding zijn niet alleen de vragen naar de vooronderstellingen en de structuur van de historische verklaring, maar tegelijkertijd de vraag naar haar rechtvaardiging.

Bij de beantwoording van deze vraag hebben geschiedtheoretici en historici vanaf de negentiende eeuw globaal twee wegen bewandeld.⁹ Een eerste groep, die als positivisten bekend staan, heeft als volgt geredeneerd: om te beginnen kan geconstateerd worden dat in de geschiedwetenschap verklaringen vaak omstreden en tegenstrijdig zijn en dat er zelfs onenigheid bestaat over wat een verklaring is. Sommige historici beweren namelijk dat in de geschiedenis geen verschil tussen beschrijving en verklaring bestaat, omdat een adequate beschrijving al een verklaring belichaamt. Goede beschrijvingen zijn in hun ogen te vergelijken met goede gebruiksaanwijzingen: als ze vakkundig in elkaar zitten worden alle raadsels uit de wereld geholpen en blijft er niets te vragen over.

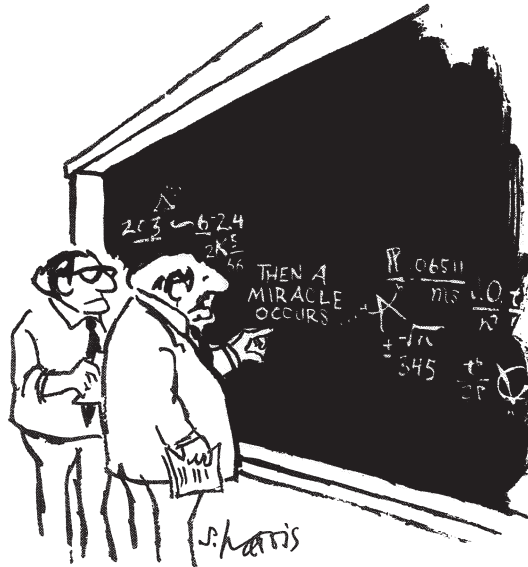
Gezien de onenigheid en onduidelijkheid in de geschiedwetenschap op dit punt kan men volgens positivisten uitsluitend verder komen als eerst eens fatsoenlijk uit de doeken wordt gedaan over welk probleem we het hebben en wat we met een *wetenschappelijke* verklaring *bedoelen*. Hiervoor kan men volgens hen het beste te rade gaan bij die wetenschappen waar wel duidelijkheid zou bestaan over wat verklaringen zijn, dat wil zeggen: de natuurwetenschappen. Pas wanneer op basis van de natuurwetenschappen is vastgesteld wat de kenmerken van de wetenschappelijke verklaring zijn, kunnen wij onderzoeken in hoeverre historici op een 'wetenschappelijke' wijze verklaren. Positivisten veronderstellen dus dat er maar *één* soort verklaringen bestaat die wetenschappelijk genoemd kunnen worden, en dat zijn (oorzakelijke) *wetmatige verklaringen*. Wij komen de duidelijkste verschijningsvorm hiervan tegen in de natuurwetenschappen, terwijl we volgens hen in de geschiedenis met vagere varianten te maken hebben. Toch is er in hun ogen sprake van één en hetzelfde verklaringsmodel, te weten de algemene en de probabilistische variant van het wetmatige verklaringsmodel (hst. iv en v).

Een tweede groep geschiedtheoretici en historici, die als *hermeneutici* bekend staan, wijst de benaderingswijze van het positivisme af. Volgens hen is het fundamenteel fout verklaringen in de exacte wetenschappen met die in de geschiedenis te vergelijken en de betekenis van het begrip verklaring aan de natuurwetenschappen te ontleenen. De betekenis van wat wij onder een *historische* verklaring verstaan kunnen wij immers alleen op het werk van historici funderen en als hier onduidelijkheid over bestaat helpt

'I tend to agree with you – especially since $6 \cdot 10^{-9} \sqrt{t_c}$ is my lucky number.'

I think you should be more explicit here in step two.'
(Uit Sidney Harris, *What's so funny about science?*)

Wetenschappelijke uitspraken kunnen niet gerechtvaardigd worden met een beroep op de persoonlijke overtuiging of het eigen inzicht, maar moeten gefundeerd worden op intersubjectief controleerbare feiten en logische argumentatie.

het weinig te weten dat men in de natuurwetenschappen dat probleem niet kent. Dat is alleen een aanwijzing voor de stelling dat natuurwetenschappers, als ze feiten verklaren, kennelijk iets anders doen dan historici. Dit brengt ons bij het *intentionele* en het *verhalende verklaringsmodel*. Het laatste verklaringsmodel brengt ons tevens bij de inspiratiebronnen van het postmodernisme in de geschiedenis (hst. VI t/m VIII).